

DE LEGALE NEDERLANDSE PERS TIJDENS DE DE DUITSE BEZETTING 1940-1945

r.a.h. vos

R.A.H. Vos is secretaris van de Commissie Bevordering Pershistorisch Onderzoek en verricht thans een dissertatie-onderzoek naar de legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting.

Sedert het voorjaar van 1981 verricht ik onderzoek naar de lotgevallen van de legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting, waarvan de resultaten te zijner tijd in een proefschrift zullen worden neergelegd. In dit artikel geef ik geen voorproefje van die resultaten, maar wel een schets van de keuze, vraagstelling en opzet van het onderzoek en van de bronnen die ervoor beschikbaar zijn.

keuze en afbakening

De geschiedschrijving van de Nederlandse pers is een nog nagenoeg geheel braakliggend terrein en de onderzoeker heeft de onderwerpen maar voor het kiezen. Mijn keuze voor juist dit onderwerp is vooral bepaald door de omstandigheid dat de pers in de jaren 1940-1945 heeft gefunctioneerd in de uitzonderlijke situatie van een Duits bezettingsregime in combinatie met een Nederlands persregime, een situatie die zich - met uitzondering van de Franse bezetting aan het begin van de negentiende eeuw - nog nooit eerder had voorgedaan. Medebepalend voor de keuze was ook de beschikbaarheid van zeer veel archiefmateriaal, een geluksfactor die niet geldt voor zoveel andere perioden uit de geschiedenis van de Nederlandse pers.

Het onderwerp is op drieërlei wijze nader afgebakend. Allereerst beperk ik mij tot de 'legale' pers en laat de ondergrondse, illegale pers buiten beschouwing, mede omdat die al uitvoerig aandacht heeft gekregen in de bibliografische studie van L.E. Winkel, *De ondergrondse pers 1940-1945* (Den Haag, 1954). De aanduiding 'legaal' in relatie tot 'pers' is onder normale omstandigheden eigenlijk een pleonasme maar dient voor deze periode te worden toegevoegd om aan te duiden dat het onderzoek betrekking heeft op die persorganen die met toestemming van de Duitsers mochten blijven (of gaan) verschijnen. Een tweede afbakening heeft betrekking op de categorieën persorganen. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog en tot eind 1941 verschenen er in Nederland 120 dagbladen, circa 600 (een- tot viermaal per week verschijnende) nieuwsbladen en vele duizenden tijdschriften en andere periodieken, variërend van de *Haagsche Post* tot predikbeurtenbladen en van *De Gids* tot carnavalskrantjes. Het is ondoenlijk en ook niet zinvol van al deze kranten en periodieken het wel en wee te beschrijven. De nadruk zal liggen op de dagbladpers als een van de belangrijkste instrumenten voor de Duitse propaganda. De andere categorieën komen aan de orde voor zover ze groepsgewijs aan maatregelen werden onderworpen, zoals onder meer de joodse pers en de kerkelijke bladen, of in het kader van de persreorganisaties van 1941 en 1942, waarbij vele duizenden persorganen werden opgeheven. Een derde afbakening betreft de te onderzoeken periode: in beginsel wordt de gehele periode 1940-1945 bestreken, maar de nadruk zal liggen op de periode tot circa eind 1942. De periode daarna kan in zekere zin als een aflopende zaak worden beschouwd, waarin twee koerswijzigingen nog van belang zijn: na de val van Stalingrad (februari 1943) en na 'Dolle Dinsdag' (september 1944). Buiten het onderzoek blijven de pers in de eerder bevrijde delen van Nederland, alsmede de nasleep in de vorm van de naoorlogse perszuivering. Wel zal in een inleidend hoofdstuk een schets worden gegeven van een

aantal aspecten van de pers aan de vooravond van de bezetting, omdat daarin aanknopingspunten kunnen worden gevonden voor een deel van de gebeurtenissen na mei 1940.

vraagstelling

Met het onderzoek wordt beoogd een reconstructie en een historisch-wetenschappelijke verklaring te geven van de lotgevallen van de legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting van 1940-1945, met inachtneming van de geschetste afbakeningen. Zoals in de vorige paragraaf al even werd aangeduid, is het streven niet gericht op een resultaat dat een optelsom is van de lotgevallen van alle of een groot aantal afzonderlijke persorganen. Evenmin is gekozen voor een benadering met behulp van uitvoerige analyses van de inhoud van kranten. Welke methode van inhoudsanalyse ook zou worden gekozen, het zou een te tijdrovende zaak zijn met naar alle waarschijnlijkheid resultaten waarop weinig conclusies kunnen worden gebaseerd. Ook selecties naar periode, krant of onderwerp zouden weinig soulaas bieden en de kans op vertekening eerder vergroten.

Gekozen is voor een benadering op basis van de volgende tweeledige vraagstelling: (a) hoe voltrok zich het proces van ordening en reorganisatie van het perswezen, welke waren daarbij de uitgangspunten en welke personen en instellingen hebben daarbij een rol gespeeld, en (b) op welke wijze werd de Nederlandse pers ingeschakeld bij en ondergeschikt gemaakt aan de doeleinden van de Duitse propaganda en is die opzet geslaagd? Uit deze hoofdvraagstellingen kan een groot aantal subvraagstellingen worden afgeleid.

Kan de ordening van het perswezen op basis van nationaal-socialistische ordeningsprincipes, die nog in de loop van 1940 grotendeels zijn beslag kreeg, los worden gezien van de propagandafunctie die de pers kreeg te vervullen, of zijn die twee aspecten onlosmakelijk met elkaar verbonden, zoals in Duitsland zelf het geval was?

Was die ordening inderdaad een voornamelijk Nederlandse aangelegenheid en welke rol speelden de Duitsers daarbij?

Zijn die plannen voor ordening pas na mei 1940 ontstaan of leefden ze al vóór de oorlog en bij wie? Alleen in kringen van NSB en aanverwante organisaties of ook bij journalisten en/of uitgevers in het algemeen? Speelde de algemene discussie over ordening van het maatschappelijk en economisch leven in de jaren dertig daarbij een rol? Was er al voor de oorlog een zekere bereidheid in bijzondere omstandigheden (crisis, oorlogsdreiging) bijzondere maatregelen - bijvoorbeeld inperking van de vrijheid van drukpers - te verlangen of toe te staan?

Op welke wijze hebben persorganisaties, kranten en personen zich tegen die ordening verzet, of juist niet? Wist de pers wat haar te wachten kon staan bij een Duitse inval en op welke wijze heeft zij zich daarop voorbereid?

Welke waren de Duitse en Nederlandse instanties op het terrein van de pers en welke waren hun onderlinge relaties?

Welke maatregelen werden de pers opgelegd en hoe was de controle op de naleving geregeld? Wat gebeurde er

bij overtredingen?

Welke motieven lagen ten grondslag aan de grote persreorganisaties van 1941 en 1942, waarbij meer dan de helft van de dagbladen, enkele honderden nieuwsbladen en vele duizenden andere periodieken werden opgeheven? Was papierschaarste de werkelijke reden of hebben ook (of vooral) politieke motieven een rol gespeeld?

Hebben persorganen zich tegen die opheffingen of gedwongen fusies verzet en met welke resultaten?

Welke koerswijzigingen hebben zich in de loop van de bezetting in het persbeleid voorgedaan en op welke wijze is door de pers gebruik gemaakt van de competentiegeschillen en communicatiestoornissen tussen Duitse en Nederlandse persinstanties onderling?

Wat gebeurde er met de bedrijven en het personeel van persorganen die verboden of opgeheven werden? Welke bedrijfseconomische gevolgen had de bezetting voor de kranten die mochten blijven verschijnen (bijvoorbeeld de ontwikkeling van het aantal abonnees, de advertentie-inkomsten, de bedrijfsresultaten en dergelijke)?

Was er sprake van een al dan niet geleidelijke verandering in de functie van de legale pers, onder invloed van het verloop van de oorlog, maar ook in relatie tot de illegale pers (als geheel) en/of de radio?

In welke mate was er sprake van journalistiek verzet in de pers zelf of daaromheen?

Kan een relatie worden vastgesteld tussen de richting van een krant of een groep kranten (neutraal, katholiek, christelijk en dergelijke) en de houding en het gedrag tijdens de oorlog?

Moet het doen en laten van de pers tijdens de bezetting met andere (zwaardere?) maatstaven gemeten worden dan dat van andere segmenten en sectoren van het maatschappelijk leven? Met andere woorden is er verschil tussen een ambtenaar of gezagsdrager, een onderwijzer, een ondernemer die 'aanbleef' tijdens de bezetting enerzijds en een journalist die bleef schrijven anderzijds?

Deze en vele andere vragen kunnen niet in deze vorm gesteld en beantwoord worden, zonder dat het eindproduct een soort catechismus wordt.

structuur en werkwijze

Verscheidene structuren en de daarop te baseren werkwijze zijn overwogen en vervolgens als onpraktisch van de hand gewezen. Een thematisch-institutionele opzet, waarbij telkens een aspect van het beleid of een institutie door de hele periode heen wordt gevolgd en beschreven, levert een gesegmenteerd eindresultaat op dat de onderlinge relaties en verbanden niet of onvoldoende tot hun recht laat komen. Een strikt chronologisch betoog, als het ware de gebeurtenissen van dag tot dag volgend en weergevend, heeft als nadeel dat dan de continuïteit en de ontwikkelingen in de tijd in het gedrang komen. Een combinatie van beide mogelijkheden lijkt de beste perspectieven te bieden en zo is gekozen voor een structuur op basis van een chronologische indeling in een viertal perioden, waarbinnen telkens de thematische en institutionele aspecten tot hun recht kunnen komen. De vier perioden waarin de bezetting van Nederland wordt ingedeeld en waarvan de - overigens niet altijd op dag en uur te bepalen - scheidslijnen zijn gebaseerd op koerswijzigingen in het bezettingsregime, hetzij onder invloed van gebeurtenissen in Nederland, hetzij door het verloop van de Tweede Wereldoorlog in het algemeen, zijn achtereenvolgens:

(a) Mei 1940-vroege voorjaar 1941: de periode van verbroedering en beloften, waarin enige ruimte werd gelaten voor initiatieven aan Nederlandse zijde, mits die pasten in het Duitse beleid in het algemeen en het beleid gericht op zelfnazificatie van Nederland in het bijzonder. Gedurende dat eerste halve jaar van

de bezetting werd die relatieve vrijheid ook aan de pers gegeven. Deze eerste periode eindigt met de februaristaking van 1941.

(b) Vroege voorjaar 1941-begin 1943: de fase van de geboden en verboden, waarin zelfnazificatie werd vervangen door opgelegde nazificatie en het propaganda-beleid geleidelijk aan gericht werd op een militaire eindoverwinning. De Duitse nederlaag bij Stalingrad markeert het einde van deze fase (februari 1943).

(c) Voorjaar 1943-najaar 1944: de fase van terreur waarin de Duitsers gingen beseffen dat, na Stalingrad en de geallieerde invasie in Noord-Afrika en later in Normandië, de oorlog voor hen verloren was.

(d) September 1944-mei 1945: de fase van het wachten op het einde en de voorbereiding op de bevrijding. Deze structuur, waarop ook de hoofdstukindeling en de voortgang van de werkzaamheden zijn gebaseerd, staat enigszins haaks op de ordening van het bronnenmateriaal, die veelal meer aansluit bij een thematische benadering.

bronnenmateriaal

Over het onderwerp of de aspecten daarvan is weinig gepubliceerd, zodat de mogelijkheid van een literatuurstudie - zo die al gewenst zou zijn - ontbreekt. De grote lijnen en enkele belangrijke voorvallen zijn geschetst in het *magnum opus* van dr. L. de Jong en in een aantal overzichtswerken over de Tweede Wereldoorlog, zowel van algemene aard (bijvoorbeeld *Onderdrukking en verzet*) als meer specifiek (bijvoorbeeld over het verzet van kerken). Voorts zijn er een verhandeling van A.J. van der Leeuw over de gelijkschakeling van de persorganisaties (journalisten en uitgevers) in de tweede helft van 1940 en een aantal na-oorlogse brochures van afzonderlijke kranten, in de regel bedoeld als verklaring en/of rechtvaardiging van het tijdens de bezetting gevoerde beleid (onder meer *De Telegraaf*, het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, *De Stan-daard*, het *Leeuwarder Nieuwsblad*, de *Nieuwe Tilburgse Courant* en *De Gelderlander*). Voor zover mij bekend is er slechts één Duitse publicatie die ook over de Nederlandse pers gaat, namelijk G. Hoffmann's *NS-Propaganda in den Niederlanden; Organisation und Lenkung der Publizistik unter deutscher Besatzung* (München-Pullach, Berlijn, 1972). Als belangrijkste contemporaine bron (in boekvorm) moet worden genoemd *De pers in Nederland*, samengesteld door H.A. Goedhart onder auspiciën van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (Den Haag, 1943). Alleen al vanwege die auspiciën moet deze bron met de nodige voorzichtigheid worden gehanteerd.

Dat geldt ook voor de kranten en andere persorganen uit die jaren zelf. Van de dagbladen zijn nagenoeg alle oorlogsjaargangen wel bewaard gebleven, zij het dat zij over heel het land verspreid zijn in archieven en bibliotheken. Van de nieuwsbladen en de andere periodieken is veel minder bewaard gebleven. Een derde groep gedrukte bronnen is die van de vakbladen uit die jaren, waarvan de belangrijkste zijn *De journalist* (tot januari 1941 verschenen als orgaan van de Nederlandsche Journalisten Kring), *De Nederlandsche journalist* (orgaan van het eind 1940 opgerichte Verbond van Nederlandsche Journalisten), de *Mededeelingen van de Nederlandsche Dagbladpers* (tot aan de opheffing in februari 1942 het orgaan van de gelijknamige vereniging van directeurs van dagbladen) en *De Pers* (maandblad van het Persgilde).

Het onderzoek zal echter voor verreweg het grootste gedeelte gebaseerd zijn op archiefmateriaal, dat in zeer grote hoeveelheden aanwezig en beschikbaar is. Het grootste deel daarvan berust al vele jaren bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie in Amsterdam. Van de archieven uit de bezettingsjaren zelf zijn de volgende van belang. Het archief van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (DVK) waarvan vooral van belang zijn de

niet voor publicatie. 9/9/40
in opdracht van de Duitse autoriteiten deel ik u mede,
dat van de ongeregelde zaken welke hedenmiddag in Amsterdam
plaats hadden, geen enkel bericht mag worden gepubliceerd, tenzij
door het A.N.P.

(niet voor publicatie)
nogmaals wordt er de aan herinnerd, dat het de redacties
niet is toegestaan in commentarische vorm of in artikelen te
schrijven over aangelegenheden betreffende de Joden, over
Joodse vraagstukken enz.
zinde noot aan de redacties.
niet voor publicatie.

mededeeling aan de redacties.
niet ter publicatie.
's-Gravenhage, 22 juli.
de gelukwens aan den rijkscommissaris moet in vetdruk op de
te gesigne worden gebracht, volgens den wensch van den rijkscommissaris
moeten echter verdere artikelen, beschouwingen enz. achterwege
blijven. ook foto's van deze gelegenheid plaatsen men niet.
A.N.P.-den Haag.

A.N.P. redactie.
's-Gravenhage, 21 april. - het departement van Volksvoorlichting
en Kunsten stelt het hieronder volgende arrest in de zaak
Mijlsberg met de daarboven gestelde koppen verplicht voor de
avondbladen van heden of morgen.
niet voor publicatie.

Noten aan de redacties.

afdelingen Kabinet, Juridische Zaken en Perswezen (in totaal circa tien strekkende meter). Dit archief is geordend en beschreven en omvat onder meer correspondentie met persorganen en persinstanties (Duitse en Nederlandse), notulen van interne en externe besprekingen en vergaderingen, rapporten en stukken van algemene aard, alsmede de zeer belangrijke stenografische verslagen van de dagelijkse persconferenties (aanvankelijk onder Duitse, later onder Nederlandse leiding, waar de pers werd geïnformeerd over de opvattingen, wensen en voorschriften van Duitse en Nederlandse zijde) en nagenoeg alle bijna 2400 'Noten aan de redacties', waarin door het ANP geboden en verboden aan de pers werden doorgegeven.

Het archief van het Persgilde, het publiekrechtelijk orgaan waarin journalisten en uitgevers vanaf begin 1942 waren verenigd (circa 15 meter). Dit archief omvat onder meer vele honderden persoonsdossiers van journalisten die zich verplicht hadden moeten aansluiten bij het Verbond van Nederlandsche Journalisten, correspondentie van overwegend technische en organisatorische aard (papierdistributie, arbeidsverhoudingen en dergelijke) en voorts - hoewel daar niet op zijn organieke plaats - een groot deel van de correspondentie van de medio 1941 ingestelde Commissie voor de Persreorganisatie, met daarin talloze voorbeelden van persorganen die met allerlei voorwendsels en argumenten onder de aangekondigde opheffing probeerden uit te komen.

Enkele kleinere archieven van Duitse instanties op het terrein van de pers, zoals de Presse-Abteilung, de Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda,

niet voor publicatie.
de p.a. deelt mede:
onderstaand d.n.b.-bericht over den aanslag op den plaatsvervangenden rijksprotector, Heydrich, kan op de tweede pagina, zonder interlinie en zonder commentaar, gepubliceerd worden.
niet voor publicatie

de Pressereferent van de rijkscommissaris en de persafdeling van de Sicherheitsdienst, waarvan spijtig genoeg weinig bewaard is gebleven (ook in Duitsland is nagenoeg niets).

Het archief van de persafdeling van de NSB is niet van groot belang voor het persbeleid, maar bevat wel achtergrondinformatie.

Een aantal kleinere collecties, waaronder Documentatie I (personen) en II (instellingen), knipselcollecties van vóór, tijdens en na de oorlog, de collectie-Huijts (tijdens de oorlog hoofdredacteur van de NRC) en de collectie-Arbeiderspers.

Het belangrijkste na-oorlogse archief op Oorlogsdocumentatie is dat van de Commissie voor de Perszuivering (circa 25 meter). Dit omvat voor het grootste deel de vele honderden zuiveringsdossiers van journalisten, publicisten, uitgevers en andere persmensen. Hoewel de perszuivering als zodanig buiten het eigenlijke onderzoek blijft, vormen deze dossiers de misschien wel belangrijkste en rijkste bron voor het onderzoek. De dossiers zijn tussen 1945 en 1950 aangelegd en bevatten, naast de processen-verbaal van de verhoren van beklaagden en getuigen en vaak ook van de zittingen zelf, allerlei bewijsmateriaal dat voor een deel afkomstig is uit andere archieven (Persgilde, DVK), die daardoor niet meer volledig zijn, en voor een ander deel uit de archieven van de kranten zelf. Dit archief is provisorisch geordend en toegankelijk met behulp van een naamregister. Op die wijze kan een dossier van een persoon of een krant vrij snel teruggevonden worden - al zijn de dossiers willekeurig door het archief verspreid - , maar daarentegen is het materiaal over bijvoorbeeld de Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers, het orgaan dat de ordening van het perswezen heeft weten te bewerkstelligen, verspreid over een groot aantal afzonderlijke dossiers en kan alleen worden opgespoord door alle dossiers systematisch door te nemen, hetgeen ook gebeurd is.

Van de relevante archivalia buiten het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie moeten genoemd worden het archief van de Raad van Beroep voor de Perszuivering (circa anderhalve meter) en dat van het Rijksbureau voor Papier... etc., 1939-1950 (circa 40 meter), dat van belang is voor het papierdistributiebeleid tijdens de oorlog. Beide archieven bevinden zich op het Algemeen Rijksarchief, waar zich nog enkele andere kleinere archieven bevinden die voor het onderzoek van belang (kunnen) zijn.

In het zeer omvangrijke archief van de Bijzondere Rechtspleging (Ministerie van Justitie) bevinden zich de straffdossiers van enkele tientallen (honderden?) journalisten en uitgevers, waarin zich vaak materiaal bevindt dat niet ook in de dossiers van de perszuivering kan worden aangetroffen. Voorts zijn van belang de collecties van het Nederlands Persmuseum, de archieven (voor zover bewaard gebleven) van de vooroorlogse persorganisaties die in de loop van 1940-1941 van het toneel verdwenen (door opheffing, verbod of fusie) en enkele archieven in particulier bezit.

Archieven van de kranten zelf zullen buiten beschouwing blijven. Veel kranten bestaan al lang niet meer of hun archieven zijn bij latere fusies of overnames verdwenen en de ervaring van mijzelf (en van anderen) heeft geleerd dat de archieven die nog wel bestaan zelden toegankelijk zijn. Het belangrijkste bewijsmateriaal bevindt zich overigens in de zuiveringsdossiers.

's-Gravenhage, 26 mei. - de persafdeling bij het rijkscommissariaat deelt mede:
1. dat de verordening betreffende de vrijwillige hulppolitie zonder commentaar gepubliceerd moet worden.
2. voorlopig mag niet geschreven worden over de Kaukasus.
ook in berichten moet het noemen van deze landstreek gemeden worden.
3. tot nader order mag niet worden geschreven over Mexico.
niet voor publicatie

verings- en strafdossiers.

De onderzoeker dient zich voortdurend af te vragen of de door hem geraadpleegde bronnen betrouwbaar zijn. Dat geldt eens te meer voor een zo gevoelige periode als de bezettingstijd. De informatie in correspondentie, verslagen, notulen en rapporten kan in veel gevallen op haar betrouwbaarheid getoetst worden met behulp van informatie uit evenzovele andere schriftelijke stukken, de gebeurtenissen die er volgden en de reacties van derden. Om die reden behoeft het ontbreken van een groot deel van het Duitse archiefmateriaal geen ernstige belemmering voor het onderzoek op te leveren: de neerslag van het Duitse persbeleid is terug te vinden in de andere archieven en kan met behulp daarvan gereconstrueerd worden. Dat geldt ook voor enkele kleine lacunes.

Anders ligt het met de betrouwbaarheid van de verhoren, pleitnota's, getuigenverklaringen en andere verweerstukken die zijn geproduceerd in het kader van de zuivering en de Bijzondere Rechtspleging. Aan één enkele verklaring kan in de regel geen kracht van bewijs worden toegekend, maar een 'wettig en overtuigend bewijs' in de rechtspraak is altijd nog iets anders dan het 'bewijs' dat de historicus voor zijn conclusies dient te leveren. Maar dat ook de historicus bij zijn bevindingen de nodige zorgvuldigheid in acht dient te nemen wordt nog eens duidelijk aangetoond in het geval van een recente publikatie over het Philips-concern in oorlogstijd.

Dat brengt mij tot de volgende slotopmerking. De opschudding rond recente affaires als de 'drie (twee) van Breda', Menten, Aantjes en Luns wijst er op dat de Tweede Wereldoorlog in Nederland allesbehalve een vergeten en vergeven zaak is. De historicus die zich op dat terrein gaat bewegen, dient zich dat terdege te realiseren. Hij mag enerzijds de historische werkelijkheid geen geweld aan doen door een verkeerde of onvolledige weergave van de feiten, maar anderzijds mag hij ook niet onevenredig nadeel berokkenen aan betrokkenen of hun nabestaanden, want dan zou hij de zuivering en de Bijzondere Rechtspleging nog eens dunnetjes overdoen, veertig jaar na dato. Ik hoop uit dit dilemma een aanvaardbare uitweg te vinden en dat zal zeker niet het eenvoudigste deel van het onderzoek zijn.